

Stručni rad

UDK 394.3(497.16)

Ines PRICA (Zagreb)

Institut za etnologiju i folkloristiku – Zagreb

ipricas@gmail.com

O MONOGRAFIJI NATPRIRODNA BIĆA U TRADICIJSKOJ KULTURI CRNOGORACA

(Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca.*

**Urednici Aleksandar Radoman i Novica Vujović, Biblioteka Montenegrina,
knj. 20, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018)**

Ovo sjajno monografsko djelo donosi sintezu interdisciplinarnih znanja o natprirodnim bićima u tradicijskoj kulturi Crne Gore, ograđujući se već u uvodu od prakse nacionalnog determiniranja sadržaja čiji dometi sežu ne samo u daleku prošlost nego i prostore južnoslavenske, balkanske ili čak paneuropske kulture. Nije dakle riječ o nekim „tipično crnogorskim“, nego o predstavama na čiju prisutnost u crnogorskom kulturnom prostoru ukazuju autorova istraživanja, određena dostupnošću arhivskih izvora te u svome terenskom dijelu bitno ograničena nedostatkom izvornih informatora, odnosno samim nestajanjem ovog segmenta tradicijske kulture. Da će prema pojavi „nove religiozosti“ pristupiti s istom ogradom od etnoromantičarskih sentimentata, tretirajući je kao oblik amalgamizacije mitološkog mišljenja, ukazuje i sama odluka da se evidencija natprirodnih bića započne figurom *Crnogorskih svetaca – nacionalnih heroja i nasljednika prethrišćanskih božanstava*. Iz sinkretistične fenomenologije u koju ih se smješta, a u koju su se upisali tragovi prekršćanskih predaja, usmene epike, legendi, mitova i povijesnih zapisa, nadalje će se svojevrsnom historicističkom rekonstrukcijom uspostaviti veza s „tipično“ natprirodnim predstavama poput onih o vješticama, vilama, zduhačima, morama, zmajevima i divovima, završavajući u sintezi zajedničkog polja njihove tvorbe odnosno brojnih transformacija: predstave zagrobnog života između starije tradicije i aktualnog monoteizma. Nakon kritike povijesnih, usmenoknjiževnih i znanstvenih izvora (od kojih su mu posebno inspirativna već klasična djela Čajkanovića, Cvijića, Barjaktarevića, Medakovića, Vlahovića, Zečevića, Đorđevića, Antonijevića, itd.), autor u svoj pristup i cilj istraživanja stoga čitatelja uvodi na sljedeći način:

„Zašto je za ovu knjigu odabran baš ovakav naslov kad se u njoj skupno pominju različita „bića“ – od Dukljana i Đavola, preko Svetoga Ilije do vještica, vjedogonja i macarula? Ta bića u ovoj knjizi nijesu tretirana s aspekta bilo koje monoteističke religije no s aspekta njihova značaja u tradicijskoj kulturi, te im stoga nijesmo učitali današnje značenje koje u vrijeme „žive tradicije“ nijesu mogli imati. Za nas je u ovoj knjizi bilo svejedno je li vjerovanje u ta bića prihvaćeno od strane zvaničnih monoteističkih religija u Crnoj Gori jer je to bilo svejedno za one što su vjerovali u njihovo postojanje. Iz istih razloga nijesmo operisali terminom *praznovjerice*, *praznovjerje*, *sujevjerje* i sl. jer ti termini za istoriju kulture nemaju nikakva značaja. Sujevjerje postoji samo u odnosu na kakvu drugu religijsku dogmu, a mi sve te dogme u ovoj knjizi tretiramo ravnopravno.“

Razloge zbog kojih se modeli „praznovjernog“ mišljenja ovdje postavljaju kao paralelni monoteističkim diskursima stoga, osim kao pristajanje uz moderno etnološko i kulturnoantropološko epistemološko nasljeđe, valja vidjeti i strože u svjetlu metodološke odluke koja kao svoje interpretativno polazište podrazumijeva polje pučke religioznosti posredovane akterima neukog, laiciziranog svećenstva, kao ključno za stvaranje hibridnih obrazaca do danas dubinski pod utjecajem poganskih vjerovanja. Stoga i, na prvi pogled neobično, uvrštavanje crnogorskih svetaca u okvir predstava o natprirodnim bićima prolazi iz njihove predajne funkcije nasljeđivanja predkršćanskih božanstava. No mimo ambicija da ih se dovede u neki izravni kulturnopovijesni kontinuitet s osobinama svetaca, autor se priklanja bitnije strukturalnim pristupima, između ostalog i razmatranju magijskih postupaka, (poput izbjegavanja spominjanja različitih demona, kultova ili natprirodnih bića i pojava) koji su mogli dovesti do hibridizacije ovih slojeva. Uključivanje figura svetaca stoga je opravdano uvidom da je „kompletno njihovo djelovanje prethrišćansko“, a da je njihov liminalni status, između mitoloških predaja i povijesnog mišljenja, zaslužan za ulogu koju imaju u oblikovanju nacionalnog narativa.

„Oni u tradicijskim vjerovanjima nijesu dobri svetitelji koji čuvaju vaseljenski poredak, koji štite dobre i siromašne itd. Oni su nacionalni heroji, koji iz onostranosti nadgledaju svoj rod, svoju zemlju ili svoj kraj, a neki od njih čekaju pravi trenutak da se pojave kao osvetnici i zaštitnici svoje države i svoga naroda. Ovde će stoga biti riječi o Sv. Vladimiru Dukljanskome, o Sv. Ivanu Crnojeviću i o Sv. Petru Cetinjskome. Neće biti riječi o Sv. Vasiliju Ostroškome ili Sv. Stefanu Piperskome, jer oni nemaju osobine prve trojice. Neće ovde bitiriječi ni o opštehrišćanskim svetiteljima, poput Sv. Ilije, koji je u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima takođe nasljednik starijega božanstva, svakako boga gro-

movnika, a vjerovatno i ne samo njega, ali nema osobine nacionalnih heroja koje nose prva trojica.“

Na istom tragu, sljedeće poglavlje *Đavo i Dukljanin* izvlači paralele iz pučkih religioznih predaja u kojima ključno mjesto zauzima đavao, priklanjajući se tezi da je vjerovanje Crnogoraca poznavalo njegovu dvostruku, ambivalentu prirodu: kao vrhovnog Đavla, i kao mnoštva nižih demona, objedinjenih različitih bića iz htonskoga svijeta.

„Onaj prvi ne mora bez izuzetka biti loš, ne mora činiti isključivo zlo, a u vjerovanjima je prikazan kao inovator i pronalazač. Ovi drugi uglavnom predstavljaju zle demone. Čajkanović konstatuje slično – da je Đavo po svojim ‘najvažnijim oznakama (...)’ zamenik našeg vrhovnog boga; ali on je imao i drugih osobina, telesnih i karakternih, koje su na njega prenesene sa drugih demona iz naše narodne religije“.

Uvođenjem tradicijskih motiva i legendi ustanovljava se potom da je „barem u jednome istorijskom periodu na teritoriji današnje Crne Gore Đavo bio antropomorfizovan kroz lik Dukljana“, nasljednika boga htonskoga svijeta, inovatora putnika, vezanog za noć, vodu i podzemlje, koji „pod vodom (pod mostom) i danas počiva u tradicijskim vjerovanjima“.

„Hrišćanska je religija, dakle, okovala bivšega (vrhovnog?) boga, antropomorfizovana u liku Dukljana, i odatle se neće izbaviti dok god se praktikuje obred vezan za najznačajniji hrišćanski (premda bi tačnije bilo: hristijanizovani) praznik u Crnoj Gori – Badnju večer. Za ovaj mit, u kontekstu našega sagledavanja, sasvim je marginalno da li je riječ o kakvu starijem mitu koji je naknadno pretrpio izmjene ili je riječ o mitu koji je stvorila crkva. Za nas je bitna činjenica da je posredstvom prihvatanja jedne velike monoteističke religije, u ovome slučaju hrišćanstva, u nemogućnosti da drukčije iz narodnoga vjerovanja izbriše prisustvo staroga (vrhovnog?) boga, ta nova religija od njega načinila Đavola i okovala ga oduzevši mu moći, a sebi pobjedom nad njim obezbijedila premoć. No ti okovi ni u tradicijskim vjerovanjima nijesu trajni, a njihova moć mora se obnavljati ispunjavanjem rituala. Na osnovu onoga što se i danas svakodnevno može uočiti kod starijega i religioznijega svijeta u Crnoj Gori, lako je zaključiti da monoteističke religije ovđe ipak nijesu obezbijedile u narodnoj svijesti premoć Boga u odnosu na Đavola. Istina, ni najsuvjerniji ili najreligiozniji (svejedno) u tome svijetu neće reći da je Đavo nadmoćniji od Boga. No činjenica da je strah od Đavola u mnogo većoj mjeri prisutan od straha od Boga te da je strah od Đavola opet prisutniji od propisanoga poštovanja religije kojoj (najčešće samo deklarativno) pripada, pokazuje da Đavo u tradicijskoj kulturi Crnogoraca (i dalje) igra znatniju ulogu od monoteističkoga Boga u kojega vjeruje.“

Tenac (lampijer, lorko kao crnogorska inačica za vampire i vukodlaka) otvara dio gustog etnografskog opisa uglavnom općepoznatih natprirodnih bića, koje autor promatra u specifičnom kontekstu crnogorskih predaja, vjerovanja i magijskih praksi te unutar bogatog opsega literature i zabilježenih, sočnih epizoda usmenih pripovijesti, a iz kojih se pomalja i njihova moralna i svjetonazorska pozadina prema kojoj samo „zlice i oni koji umru neostvareni i željni imaju uslova da se potenče“.

Slijede povezana vjerovanja u *čumu* i *koljaru* (*kugu*, *moriju* ili *morinu*), antropomorfizirane predstave kuge i kolere u liku povampirenih djevojaka koje „kupe đecu“ ili starijih žena koje „more svijet“. Ove „neobične babetine s gušom obješenom do zemlje i sisama prebačenim preko ramena“ mitske su srodnice i vještice, u vjerovanju Crnogoraca utjelovljenih u liku povampirenih starih žena koje, metamorfozom u pticu ili leptira, donose razne nesreće i ljudima i stoci. Kao i vile, vještice su i u crnogorskoj tradiciji dio široko rasprostranjenog, ambivalentnog koncepta žene kao istodobno opasne i znalacki vješte, a koji je u patrijarhalne obrasce izveden iz vjerovanja vezanih za božanstva plodnosti. Zbog toga ni u Crnoj Gori nema kraja u kojem nije postojalo vjerovanje u vještice, te gdje nisu zabilježeni slučajevi žena koje su „smatrali vješticama ili mađionicama samo zato što *su znale više no druge*, što im *se oće* itd.“

Kao i u historiografskim zapisima mnogih južnoslavenskih i europskih sredina, i crnogorska arhivska građa stoga potvrđuje primjere okrutnog postupanja prema „vješticama“ u ne tako dubokoj prošlosti. Tako podatak iz Kotorškoga arhiva kazuje da je 1708. godine pokrenut proces protiv tri žene iz Risna i okoline s optužbom da su *su vještice*. „Jedna od žena već je u Perastu bila žigosana usijanim gvožđem na leđima. Sam je proces vrlo zanimljiv zbog toga što upravo ta žigosana žena ne samo da ne poriče da je vještica već otkriva svoje društvo, način na koji je postala vještica, postupak u kojem su jele srca maloj deci, svoj ortakluk s Đavolom i sl.“

„U studiji Petra Šerovića donosi se nekoliko arhivskih podataka o mučenju ili ubijanju vještica u Crnogorskom primorju, nekad čak i uz učešće sveštenika. Tako se npr. navodi slučaj u kojemu je Anđe Perova Jokić iz Krtola (Luštica) god. 1784. bila bačena u more ne bi li pokazala svoje drugarice, ali kako ih nije prokazala niti se utopila, „izvukoše je iz mora i objesiše je o jednu murvu blizu njezine kuće i potpališe ispod nje vatru i tako joj zadadoše najveće muke da bi priznala svoje čarolije i prokazala svoje drugarice, ali pošto ona o tome nije pojma imala, nije im mogla ništa ni kazati da bi udovoljila njihovoj želji, te je uz najbolnije jaukanje u mukama dušu ispustila.“

Zanimljiv je podatak da, zatekavši slično stanje i u Boki, austrijska vlast, koja je spaljivanje vještica i sama zabranila tek 1758. godine ukazom

Marije Terezije, upućuje dopis znakovita sadržaja i stila: „Suvišno je i pomenuti koliko takvo vjerovanje i postupak u našim vremenima čini krivo civilizaciji i prefinjenoj kulturi, stoga preuzvišena starija vlast svojim poštovanim dekretom (...) poziva sve crkvene i političke vlasti u provinciji da se zauzmu na najzgodniji ali inajenergičniji način da bi se istrijebile sve predrasude u narodu, a naročito o vješticama, gdje god ovo postoji. Ova normativna naredba se saopštava na izvršenje.“

Nadovezujući etnografske zapise o urokljivosti, zlim očima i vezanoj magijskoj preventivi i „egzekutivi“, knjiga nadalje predstavlja srodna natprirodna bića: *more*, „đevojke šamanističkih svojstava čija duša napušta tijelo u snu, uzima drugo obličje i pritiska ljude dok spavaju“ te *zduhača*, muškog pandana kojeg odlikuje borba za dobro, čovjeka „čiji *šen* (duša) napušta tijelo u snu i ide u borbu radi sticanja dobra kraju kojemu pripada“.

Zapisi iz Boke govore o vjerovanju u dvije vrste *vjedogonja* – one koji čine zlo i oni koje donose opšte dobro. Tako se navodi vjerovanje da se bokeške vjedogonje biju s „Puljezima“, talijanskim vjedogonjama, te da nije tih bokeških vjedogonja „odavna bi vele nestalo našega naroda“.

Autor zatim podvlači sličnosti između *zduhača* i vještice, oboje predodređenih rođenjem u posteljici, oboje s moćima napuštanja duše iz živoga tijela koje ostaje u snu. Nadasve, i jedno i drugo su djelatnošću vezani za svoj rod. Krucijalna razlika da su *zduhači* mahom nosioci dobrobiti, a vještice isključivo zla, dug je procesa kristijanizacije u kojem su ženski likovi s vremenom poprimali demonske osobine a muški karakteristike natprirodnih bića, poput divova, zmija, zmajeva i ala, od kojih ova posljednja, predajno vezana uz običaj kumstva, odnosno kumstva čovjeka i životinja, vode i do totemističkih tragova. No dok se muška bića, *demonske psoglave* i *divove*, o kojima su predanja u Crnoj Gori donedavna bila široko rasprostranjena, danas može pratiti samo preko usmenih bajki, o vilama postoji bogata epska tradicija u kojima se miješaju legende i predaje.

„U tradicijskim vjerovanjima Crnogoraca vile su u tijesnoj vezi s ličnostima koje su od značaja za narod ili za pleme, osobito s junacima. Tako se u legendi o fundinskoj vili kazuje kako je u bojevima Crnogoraca i Turaka ta vila iznad Crnogoraca isticala bijele, a iznad Turaka crvene zastave, ali ni jedne ni druge Turci nijesu mogli vidjeti, što je pomagalo Crnogorcima da dobiju boj.“

Naposlijetku, u završnom poglavlju *Zagrobni život između starije tradicije i aktualnog monoteizma* uvode se i britke hipoteze o razlozima nepostojanja homogene koncepcije o zagrobnome životu na ovim prostorima. Riječ je o utjecajima koji su se na tome planu odvijali prije u formi *palimpsesta*, naslojavanjima koja su brisala stara značenja ostavljajući ih u krhotinama, nego li

istinskim prožimanjima koncepata i vjerovanja. Kristijanizirane predstave zagrobnoga života, prenošene apokrifnim knjigama i crkvenim propovjedima, zadržale su elemente paganskih vjerovanja, a davni su mitovi o zagrobnome životu potiskivani u zaborav ili su se pjesnički preobličavali i prilagođavali novim namjenama. Koncept zagrobnog života destabilizira se i promjenom sistema vjerovanja i susretom s novim religijama pa predanja i usmene priče svjedoče o kristijaniziranoj vrijednosnoj uputi da duše mrtvih u podzemnome svijetu borave u skladu sa zaslugama s ovoga svijeta. Kristijanizacija i islamizacija pridonijele su da se nebeski i podzemni svijet zamijene predstavama raja i pakla, ali „ni muslimanska predstava raja i pakla nije mnogo odmakla od izvornoga vjerovanja o gornjemu i donjemu svijetu i tek se po spoljašnjim osobinama može videti uticaj nove religijske pripadnosti“.

Vjerovanje da mrtvi nastavljaju neki magijski kontakt sa živima evidentno je iz brojnih (pa i danas sačuvanih) kulturnih radnja i običaja, ponekad zaogrnutih velom hrišćanstva ili islama. Ako je suditi o vjerovanju u zagrobni život kod Crnogoraca po onome što je sačuvano u do danas objavljenim tužbalicama, onda bi se moglo reći da se tradicijsko crnogorsko shvatanje o zagrobnome životu ne uklapa ni u jednu od tri velike monoteističke religije koje su prisutne u Crnoj Gori. U crnogorskim tužbalicama su dobro očuvani relikti vjerovanja u zagrobni život, sastajanje umrlih, doček ranije umrlih tek pridošlome pokojniku, pa sve do gotovo jezivih opisa udaje ili ženidbe na „onome svijetu“ rano preminulih djevojaka ili momaka. (...) U crnogorskim tužbalicama *duša* se eksplicitno ne spominje. U njima je prikazan *život* poslije smrti, bilo kao tamno boravište tijela, bilo kao novi život s umrlim precima i srodnicima. Dakle, prisutan je u njima i jedan i drugi vid, ali nikad se jedan ne prikazuje kao nastavak drugoga. Dakle, stvarne svijesti o životu poslije smrti kod crnogorskih tužilica nema. Ali motiva zagrobnoga života ima itekako. No on (barem od XIX vijeka a naovamo, otkad imamo zabilježених tužbalica) nije ništa drugo do relikat pradavnih vjerovanja, naslijeđeni motiv koji je dobio sasvim drugu svrhu i izgubio vezu s onim što je vjerovatno prvobitno značio.

Na kraju, pred publikom je knjiga koju je užitak čitati zbog stila i lakoće prezentacije i sintetiziranja golemog bibliografskog materijala. Odluka da *nacionalnom aspektu* teme priđe kritički i pragmatično ostvarena je uspješnom gustom povijesnom i etnografskom kontekstualizacijom predstava o „crnogorskim“ natprirodnim bićima, čime su se uvjerljivo nadišle mnoge srodne etnografske studije zapale u bezdan traganja za njihovim „univerzalnim“ porijeklom.